

ГЛОБАЛЬНІ ЛАНЦЮГИ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

GLOBAL VALUE CHAINS IN THE CONTEXT OF ECONOMIC INTEGRATION OF UKRAINE

Стаття присвячена дослідженню глобальних ланцюгів доданої вартості в контексті економічної інтеграції України. Представлено деякі аспекти торговельних відносин України з країнами ЄС та СНД, а також використання концепції глобальних ланцюгів доданої вартості для формування торговельної політики України. Автор виділяє позитивні і негативні ефекти залучення України у виробничі ланцюги.

Ключові слова: глобальні ланцюги доданої вартості, міжнародний поділ праці, економічна інтеграція, зона вільної торгівлі з ЄС, концепція Пан-Євро-Мед.

Статья посвящена исследованию глобальных цепей добавленной стоимости в контексте экономической интеграции Украины. Представлены некоторые аспекты торговых отношений Украины со странами ЕС и СНГ, а также использование концепции глобальных цепей добавленной стоимо-

сти для формирования торговой политики Украины. Автор выделяет положительные и отрицательные эффекты привлечения Украины в производственные цепи.

Ключевые слова: глобальные цепи добавленной стоимости, международное разделение труда, экономическая интеграция, зона свободной торговли с ЕС, концепция Пан-Евро-Мед.

The article highlights research of global chains of added value in the context of economic integration of Ukraine. The article also presents some aspects of Ukraine's trade relations with EU and CIS countries, as well as the use of the concept of global value chains for the development of Ukraine's trade policy. The author underlines positive and negative effects of Ukraine's involvement in production chains.

Key words: global value chains, international labor exchange, economic integration, free trade zone with the EU, Pan-Euro-Med concept.

УДК 339.942

Марущак Н.В.

к. е. н., м. н. с.

Інституту міжнародних відносин

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Посилення глобалізаційних процесів спричинило фундаментальні зміни у структурі світового товарного виробництва та міжнародної торгівлі. Характерною рисою сучасного етапу розвитку світового господарства є існування глобальних виробничих ланцюгів, які є міжнародною торгівлею проміжними товарами. Для кожної країни важливий рівень її участі в глобальному ланцюжку створення вартості. Нині більша частина товарів, які беруть участь у міжнародному обміні, виробляється у глобальних ланцюгах доданої вартості (ГЛДВ), а також є результатом діяльності виробничих підприємств декількох країн. За таких умов кожна окрема країна не формує повну вартість товару, а лише створює додану вартість на певному етапі виробничого процесу, тобто є окремою ланкою ГЛДВ. Концентрація окремих етапів чи ланок виробництва в різних країнах може суттєво скоротити витрати, а отже, значно підвищити рівень конкурентоспроможності продукції.

Проблема розширення економічного співробітництва України набуває особливої актуальності в контексті галузевої спеціалізації, кооперації і, як наслідок, підвищення конкурентоспроможності національної економіки. У зв'язку з цим значні перспективи для зростання експорту українських товарів відкриває участь у ланцюгах доданої вартості різних країн, зокрема країн ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен глобальних ланцюгів створення вартості є відносно новим в економічній науці. Вперше поняття «ланцюг вартості» застосував М. Портер

у 1980-х рр. у рамках дослідження міжнародної конкурентоспроможності країн. Концепцію глобальних ланцюгів створення вартості вперше запропонував у 1994 р. Г. Джереффі, який активно розвивав її у своїх подальших працях. Окрім того, ГЛДВ досліджували у своїх наукових роботах такі іноземні вчені, як К. де Бекер, Р. Каплінські, Дж. Хамфрі. У вітчизняній науці концепція ГЛДВ є недостатньо розробленою через свою відносну новизну. Так, проблему глобальних виробничих мереж та ланцюгів доданої вартості у своїх працях розглядали такі українські вчені, як, зокрема, І.Ю. Гужва, А.С. Філіпенко, О.І. Шнирков, О.В. Підчоса, І.В. Кравцова, С.В. Беренда. Вивченням особливостей створення та функціонування ГЛДВ займається низка провідних міжнародних організацій, серед яких перш за все слід назвати Світовий банк, Організацію економічного співробітництва та розвитку, Світову організацію торгівлі, Організацію ООН з промислового розвитку, а також Всесвітній економічний форум.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз можливостей економічної інтеграції та зовнішньоекономічного потенціалу України в контексті участі у глобальних ланцюгах доданої вартості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш активно міжнародні виробничі ланцюжки стали формуватися з другої половини 70-х рр. ХХ століття. Сьогоднішня територіальна організація міжнародного бізнесу, яка сформувалася під впливом трансформації міжнародного поділу праці, в якій чільне місце посідає подетальна спеціалізація, розвинула відносно нову форму між-

народної кооперації, а саме глобальні ланцюги доданої вартості, що значно впливає на процеси глобалізації, оскільки дає змогу включати у світовий відтворювальний процес нові ринки, країни, ТНК тощо. Особливе значення це має для країн, що розвиваються, зокрема України. Глобальні ланцюги доданої вартості виникли як стратегії, що об'єднують територіально розосереджені виробництва у єдиний ефективний комплекс на основі їх спеціалізації та компліментарності для виробництва певного кінцевого продукту чи послуги [1, с. 11].

Приблизно 80% світової торгівлі припадає саме на ланцюги поставок. Статистика СОТ свідчить про позитивну взаємозалежність між участю у глобальних ланцюгах і темпами економічного зростання, причому як для найбільш розвинених країн, так і для тих, що розвиваються. Згідно з оцінкою UNCTAD близько 28% світового експорту (близько 5 трлн. дол. США) становлять проміжні товари, які були кілька разів включені у вартість експорту на різних стадіях виробництва в різних країнах [5]. Ця проблема породжує нові, а саме неможливо оцінити реальні дисбаланси у торгівлі між країнами, реальний обмінний курс валют та здійснити реальну оцінку інших важливих індикаторів міжнародної торгівлі та інших аспектів міжнародних економічних відносин, тому існування глобальних виробничих мереж і ланцюгів постачань, коли у виробництві одного продукту беруть участь виробники з різних країн, потребує зміни методології визначення країни походження товару, товарних потоків та оцінки стану торгових балансів окремих країн [1, с. 12].

Отже, за М. Портером, ланцюг створення вартості – це послідовність дій, що виконують підприємства для розробки, виробництва, реалізації, поставки та обслуговування товарів [2, с. 51]. Він є частиною глобальної системи створення вартості, тобто комплексу дій, пов'язаних із формуванням вартості для кінцевого споживача незалежно від того, хто виконує ці дії. Дещо інший підхід до аналізу ланцюгів створення вартості пропонує теорія трансакційних витрат. Так, засновники цієї теорії, а саме Р. Коуз та О. Уільямсон, необхідність розподілу світового виробничого процесу (як цілісного ланцюга) на окремі ланки пояснювали можливістю усунення зайвих трансакційних витрат, які виникають під час взаємодії агентів на ринку. На їхню думку, перегляд структури витрат дає змогу зменшити їх обсяг на окремих етапах виробничого процесу. Недоліком цієї теорії є те, що вона не враховує відмінності в управлінні підприємствами в різних країнах, стадії життєвого циклу галузей та ступінь інтегрованості підприємств, які тією чи іншою мірою впливають на розмір витрат у процесі виробничої діяльності. Згідно з теорією фрагментації виробництва яскравим представником якої є

С. Арндт, ланцюг доданої вартості – це сукупність послідовних дій, під час яких відбуваються розподіл глобального виробничого процесу відповідно до ключових компетенцій окремих суб'єктів ланцюга та подальше перетворення наявних технологій і ресурсів на кінцевий продукт [2, с. 52].

Глобальний ланцюг доданої вартості – це послідовність взаємопов'язаних видів діяльності зі створення доданої вартості, розташованих принаймні на двох континентах або в межах двох торгових блоків, що забезпечують виробництво товару чи послуги, починаючи з ідеї щодо їх створення та закінчуючи доставкою до кінцевого споживача [3, с. 40]. ГЛДВ є складним утворенням, основу якого складає значна кількість компаній, кожна з яких відповідає за окремий вид економічної діяльності. Концепція ГЛДВ, що базується на понятті доданої вартості, дає змогу досліджувати галузі світової економіки, вивчаючи їх структуру та динаміку участі в них різних акторів, залучених до виробничого процесу [3, с. 41].

Інтенсифікація інтеграційних процесів у світовому виробництві обумовлює необхідність інтеграції промислових підприємств нашої країни у ГЛДВ. Виробнича кооперація національних підприємств з іноземними дасть змогу трансформувати їх у нові структури, а саме глобальні виробничі мережі (ГВМ), які можуть включати один або декілька пов'язаних між собою глобальних ланцюгів доданої вартості. На такі структури, згідно з прогнозами різних світових організацій, до 2020 р. припадатиме більш 60% світового виробництва промислової продукції [2].

Дослідження ГЛДВ у будь-якій галузі передбачає аналіз таких елементів:

- структура системи «витрати – випуск», що описує процес перетворення сировинних матеріалів на кінцеві продукти;
- географічні особливості розподілу процесів у рамках ГЛДВ;
- управлінська структура, що показує, як здійснюються контроль та управління ГЛДВ;
- інституційне середовище, в якому перебуває ГЛДВ [3, с. 41].

Аналіз участі країни у ГЛДВ передбачає переусім визначення рівня залучення країни до вертикально фрагментованого виробництва. Отже, індекс участі у ГЛДВ є індексом, що базується на двох показниках, таких як частка вартості, доданої за кордоном, в експорті та частка вітчизняної доданої вартості в експорті третіх країн, надаючи більш повне уявлення про залучення країни у функціонування ГЛДВ [3, с. 42]. На відміну від показника імпортової складової експорту, цей індикатор також бере до уваги процеси, що відбуваються «згори вниз», а також враховує те, як товари та послуги, вироблені у вітчизняній економіці, в подальшому використовуються в інших країнах.

Глобальні ланцюги доданої вартості стали найважливішою складовою світової економіки. З урахуванням різноманітних потреб і стану економіки Україні потрібна комплексна стратегія цілеспрямованого розвитку ГЛДВ за участю вітчизняних товаровиробників. Ця стратегія вкрай важлива для розв'язання завдань щодо поглиблення регіональної економічної інтеграції в контексті ЄС та з іншими країнами в рамках двосторонніх і багатосторонніх торгово-економічних угод.

Створення Глобальної всеохоплюючої зони вільної торгівлі з ЄС (ГВЗВТ) передбачає майже повне скасування тарифів на торгівлю товарами, широку лібералізацію для розширення доступу

на європейські ринки для постачальників послуг, а також посилений захист для іноземних інвесторів і лібералізації руху капіталу. Це означає повне відкриття економіки України для конкуренції з боку потужних європейських транснаціональних корпорацій, коли вітчизняна економіка України перебуває в стані рецесії. Більшість ключових галузі в Україні, зокрема промислове виробництво, традиційно орієнтовані на експорт в Росію та інші держави Євразійського митного союзу на основі російських стандартів виробництва. Ці сектори економіки змінюватимуть ринки збуту, щоб переорієнтуватися на експорт в ЄС. Вітчизняна економіка загалом страждає від кризи в інноваційному

Таблиця 1

**Торгівля товарами Україна – ЄС у січні-грудні 2016 р. у розрізі розділів
Комбінованої номенклатури [4; 6, с. 18]**

Розділи Комбінованої номенклатури	Експорт до ЄС, тис. дол. США			Імпорт в Україну, тис. дол. США		
	Січень-грудень 2016 р.	2016/2015, %	% від загального обсягу	Січень-грудень 2016 р.	2016/2015, %	% від загального обсягу
Групи 1–3 (живі тварини, продукти тваринного походження)	144 203,9	118,1	1,2	247 559,1	59,9	1,8
Групи 6–14 (продукти рослинного походження)	2 130 844,0	79,2	18,2	373 524,8	54,0	2,7
Група 15 (жири та олії тваринного або рослинного походження тощо)	571 661,7	77,1	4,9	43 559,9	65,4	0,3
Групи 16–24 (готові харчові продукти; алкогольні та безалкогольні напої тощо)	674 434,8	83,7	5,8	699 194,0	64,9	5,0
Групи 25–27 (мінеральні продукти)	1 377 704,3	52,9	11,8	3 292 042,3	95,9	23,5
Групи 28–38 (продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості)	384 972,4	59,8	3,3	2 407 592,8	69,5	17,2
Групи 39–40 (полімерні матеріали, пластмаси)	86 742,8	96,2	0,7	1 184 011,2	75,2	8,5
Групи 44–46 (деревина і вироби з деревини тощо)	658 205,7	94,7	5,6	92 310,0	46,3	0,7
Групи 47–49 (маса з деревини або з інших волокнистих целюлозних матеріалів)	51 476,9	101,3	0,4	524 676,9	70,8	3,7
Групи 50–63 (текстиль та вироби з текстилю)	458 832,9	83,8	3,9	480 901,0	82,4	3,4
Групи 68–70 (вироби з каменю тощо)	99 648,3	123,4	0,9	172 894,3	62,1	1,2
Групи 72–83 (недорого цінні метали та вироби з них)	2 844 358,9	69,1	24,3	713 954,1	67,0	5,1
Групи 84–85 (механічне обладнання; машини та механізми тощо)	1 624 481,1	84,7	13,9	2 363 241,6	69,9	16,9
Групи 86–89 (транспортні засоби, устаткування та пристрої, пов'язані з транспортом)	86 315,9	76,4	0,7	790 944,9	68,9	5,6
Групи 90–92 (прилади та апарати оптичні тощо)	33 745,0	77,9	0,3	177 190,9	67,5	1,3
Групи 94–96 (різні товари і вироби)	234 433,8	101,7	2,0	191 250,8	52,5	1,4

секторі і потребує термінове вливання капіталу для придбання нових технологій і модернізації наявної виробничої інфраструктури. Проте внутрішні перспективи інноваційного розвитку залишаються обмеженими через скорочення в галузі наукових досліджень і бюджетів розвитку.

Хоча експорт України складається переважно з високотехнологічних товарів, призначених для російського ринку, нова орієнтація на ЄС уже має такі наслідки, як зростання експорту сировини і сільськогосподарських товарів. Експорт в ЄС лише частково може компенсувати втрати експорту в країни колишнього Радянського Союзу через збільшення частки товарів з низькою доданою вартістю в необроблених товарах. Стан платіжного балансу погіршується, тоді як валовий зовнішній борг України збільшився з 88% у 2014 р. до 155% ВВП у 2016 р. [4].

Так само Угода про асоціацію може негативно вплинути на розвиток малого і середнього бізнесу (МСБ), що становить 99,8% усіх українських підприємств, а також працевлаштовує 67,8% населення. Цей сектор, в якому багато малих підприємств, що обслуговують виключно внутрішній ринок, буде конкурувати з напливом імпорту з країн ЄС. Без доступу до дешевого фінансування вони не зможуть адаптуватися до правил та стандартів ЄС.

Українська економіка є досить відкритою через наявний середній рівень тарифного захисту. Сприятливим є також наше географічне розташування. Тому угоди про зони вільної торгівлі – це наш інструмент для залучення інвестицій, можливість для наших компаній брати участь в цих глобальних і регіональних ланцюжках доданої вартості.

В табл. 1 наведено основні товарні групи експорту та імпорту України до та з ЄС. Було здійснено ранжування за основними товарними групами.

Дані, наведені у табл. 1, свідчать про те, що український експорт в країни ЄС слабо диверсифікований, близько 60% експорту припадає на виділені товарні групи.

Проаналізувавши дані, можемо зробити проміжні висновки: експорт країн ЄС до України більш диверсифікований, лідерами експорту є наукоємні товарні групи, вони традиційно мають високу додану вартість, тобто йдеться про інвестиційний імпорт [6, с. 19]. Впродовж 2014–2015 рр. експорт в Україну впав через спад економіки та різку девальвацію української гривні, проте країни ЄС залишаються головним експортером товарів до України.

Україна останніми роками намагається побудувати відкриту економіку, зокрема у відносинах з ЄС. Це зробило українську економіку більш вразливою до впливу зовнішніх чинників, як показує дослідження поточного стану економічних

відносин між Україною та ЄС. Після створення Євразійського митного союзу і започаткування ЗВТ з ЄС економіка України стає все більш торговельно орієнтованою: частка імпорту й експорту в загальному обсязі виробництва товарів і послуг в Україні значно збільшилася від третини ВВП на початку 1990-х рр. до двох третин ВВП на початку 2000-х рр., а також, як і раніше, залишається дуже високою. Імпорт становить 55,4%, експорт – 46,9% від ВВП. Для України, яка відчуває нестачу в розвинених споживчих ринках країн-членів ЄС, це означає загальне зниження попиту на українську продукцію на внутрішньому ринку і зростаючу залежність від міжнародної торгівлі і нестабільності на зовнішніх ринках. Експортна частка сталі, наприклад, збільшилася із 73% до 79%. Показники машинобудівної галузі ще вищі. При цьому частка залежного від експорту виробництва зросла з 49% до 74%. Показники експорту з України в ЄС значно зросли і практично зрівнялися з показниками експорту до Російської Федерації. Так, у 2013 р. частка експорту країн СНД становила 35% загального обсягу торгівлі (22,1 млрд. дол. США експорту і 27,9 млрд. дол. США імпорту), Європейського Союзу – 26,5% (\$ 16,8 млрд. експорту і \$ 27 млрд. імпорту). Зростання експорту компенсується тим, що темпи збільшення імпорту з країн ЄС зростають ще швидше. В останні два роки ЄС випереджав СНД як основного торгового партнера. Нині частка експорту України до ЄС становить близько 31,8% від загального обсягу торгівлі (10,5 млрд. дол. США експорту та 13,2 млрд. дол. США імпорту), до країн СНД – 26,5% (7,7 млрд. дол. США експорту та 11,9 млрд. дол. США імпорту) [4].

Варто зазначити, що Україна експортує в країни ЄС і СНД дуже різні за структурою товари. Так, експорт в СНД, як правило, включає високотехнологічні товари з високою доданою вартістю. Продукція машинобудування в ньому становить близько третини. Це насамперед пов'язане зі збереженням певних виробничих ланцюгів між українськими і російськими підприємствами та загальних технічних стандартів в авіації, автомобілебудуванні та важкій промисловості загалом. Частки експорту в галузях металургії, харчової промисловості і сільського господарства залишаються значними. Незважаючи на низку торгових воєн, українські виробники продуктів харчування, як і раніше, утримують значну частку в різних сегментах російського ринку. Більше половини експорту в ЄС, навпаки, становлять вироби з металу та аграрно-харчові продукти в рівних частинах. Експорт українського обладнання на ринок ЄС становить лише 13% від загального обсягу експорту країни. Однією з причин цього є відмінність стандартів України та ЄС. Загалом Україна поставляє в ЄС переважно сировину, яка після обробки в ЄС частково повертається в Україну у вигляді

готових товарів. Торговельні відносини з країнами СНД є більш складними у зв'язку зі збереженням встановлених виробничих відносин та міжсекторального співробітництва. Хоча це не означає, що Україна може і далі покладатися на збереження цього ринку як довгострокової стратегії розвитку.

Створити виклик для української економіки можуть також фактори, які перебувають за рамками відносин «Україна – ЄС». Зокрема, ЄС та США ведуть переговори про створення Трансатлантичного торговельного та інвестиційного партнерства (ТТІП), а з 2012 р. – про створення найбільшої у світі ЗВТ за обсягом сукупного ВВП. Метою ТТІП є посилення ролі колективного Заходу у зв'язку з переміщенням центрів політичної та економічної активності на Схід шляхом усунення тарифних і нетарифних бар'єрів у торгівлі між США та ЄС. Гармонізація українського законодавства з нормами ЄС, відповідно до Угоди про асоціацію, означає спрощений порядок доступу вітчизняної продукції на ринок США [7]. Крім того, для ефективного функціонування зони вільної торгівлі між Україною та ЄС український бізнес має бути наділений ефективними інструментами для нарощування свого потенціалу та створення ланцюгів доданої вартості.

В цьому руслі дуже доречним може стати запрошення України приєднатися до конвенції Пан-Євро-Мед. Пан-Євро-Мед – це інструмент, розроблений Європейським Союзом для розвитку та налагодження співпраці зі своїми торговельними партнерами, а також останніх між собою. Він дає можливість країнам-учасникам використовувати сировину одна одної для виробництва товарів (діагональна кумуляція), використовуючи тарифні преференції [8].

Приєднання до конвенції Пан-Євро-Мед відкриває додаткові можливості в торгівлі українським експортерам. Загалом цей інструмент охоплює близько 60 преференційних торговельних угод, що укладені між країнами Пан-Євро-Середземноморського регіону. Кожна має протокол, що передбачає однакові правила визначення походження товарів. За підсумками 2016 р. експорт України до країн-учасниць Конвенції складає 53% всього експорту нашої держави. З них понад 40% відправляється до країн Європейського Союзу, 4,2% – до Туреччини, 3,1% – до Єгипту. За 6 місяців 2017 р. частка українського експорту до країн Пан-Євро-Мед вже складає більше 50%, з них 40% відходять до країн ЄС [8].

В разі приєднання України до Пан-Євро-Мед торгівля з ЄС здійснюватиметься згідно з правилами походження товарів, що передбачені в цій Конвенції (нині застосовуються правила, встановлені Протоколом № 1 до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС). На цих же правилах базуватиметься й торгівля з країнами ЄАВТ та іншими учас-

никами Пан-Євро-Середземноморського регіону, з якими в Україні є укладені ЗВТ [8].

Завдяки діагональній кумуляції для виробництва товару може бути використана сировина з країн, що не є сторонами преференційної угоди, в рамках якої здійснюється торгівля. Це дає можливість країнам знайти своє місце у процесі виробництва певного товару та розвивати потенціал у розвитку ланцюгів доданої вартості, а для експортерів спрощує умови торгівлі.

Так само правило двосторонньої кумуляції застосовується й до товарів, що виробляються в ЄС. Конвенція встановлює уніфіковані правила походження для торгівлі товарами у Пан-Євро-Середземноморському регіоні, даючи змогу своїм учасникам посилювати економічну інтеграцію та торговельні зв'язки. Безперечно, приєднання до цієї угоди є важливим кроком для України, особливо для таких галузей, як легка промисловість та металургія.

Висновки з проведеного дослідження. Концепція глобальних ланцюгів створення вартості дає змогу на якісно новому рівні досліджувати особливості функціонування світової економіки, а також вивчати сутність та складові сучасної міжнародної товарної кооперації, виробничого і технологічного потенціалу окремих країн, їх конкурентоспроможності. Для України ця концепція є надзвичайно важливою в контексті поглиблення регіональної економічної інтеграції в ЄС та з іншими країнами в рамках двосторонніх і багатосторонніх торгово-економічних угод, таких як Пан-Євро-Мед. Зниження торговельних та інвестиційних бар'єрів спростить доступ міжнародних компаній на ринок України, а також дасть їм змогу разом з національним товаровиробником активно шукати можливості для їх включення до ГЛДВ. Таким чином, можна сподіватися, що Україна, зрештою, стане незамінною ланкою в багатьох регіональних та глобальних ланцюжках доданої вартості.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гужва І.Ю. Глобальні ланцюги доданої вартості та інтеграція до них України. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2015. № 3. С. 10–17.
2. Мельник Т.В., Конрад Ю.М. Національні підприємства у глобальних ланцюгах створення вартості. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2016. № 3. С. 49–66.
3. Кравцова І.В. Методика дослідження глобальних ланцюгів доданої вартості. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2016. № 16. С. 39–44.
4. Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. World Investment Report 2013: Global Value Chains / UNCTAD. – 2013. URL: http://www.unctad.org/en/Publications Library/wir2013_en.pdf.

6. Беренда С.В., Зелцер І.І. Господарська інтеграція України з країнами ЄС в контексті утворення глобальних та регіональних ланцюгів доданої вартості. Соціальна економіка. 2016. № 1. С. 16–24.

7. Філіпчук В., Поворозник В., Бочі А., Ярошенко Є. Зона вільної торгівлі з ЄС: унікальний шанс чи втрачені можливості? Міжнар. центр перспект. досліджень (МЦПД). 2015. 36 с. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/zona_vilnoi_torgivli_s.pdf.

8. Микуляк В.В. Більше, ніж ЗВТ. Що дасть Україні участь у Пан-Євро-Мед. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/12/22/7059293>.

9. Гужва І.Ю. Угода СОТ про спрощення процедур торгівлі як інструмент активізації участі України в глобальних ланцюгах доданої вартості. Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія: Економічні науки. 2015. Вип. 29. С. 211–217.